

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 330.341.2:338.1-028.82

Лариса Жукова

АЛЬТЕРНАТИВНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ З ПОГЛЯДУ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ

Проведено аналіз альтернативності як закономірності економічного розвитку держави у контексті чинників інституціональних перетворень в Україні. З точки зору інституціонального підходу виявлено, що найважливішою характеристикою держави як організації особливого роду є її двоїста природа. Приділено увагу питанню про дихотомію ролі інституту держави як суб'єкта і як об'єкта інституціональної системи. Запропоновано створення модернізованої моделі держави з максимально диференційованою економічною системою. Доведено, що системні інституційні зміни є найважливішою складовою впровадження нової моделі розвитку країни.

Ключові слова: альтернативність розвитку, інститут держави, інституціональні перетворення, ефективна держава, економічна модель розвитку, економічна стабільність держави.

JEL: E11; H10; O11.

Соціальні трансформації кінця минулого й початку нинішнього тисячоліття радикально змінили підвалини суспільно-політичного життя в Україні. Усвідомлення особливостей і радикальності посталих інституціональних змін диктує суспільству необхідність розробки іншої моделі поведінки як економічних агентів, так і влади, потребує зміни мети та принципів їхньої взаємодії. Встановлення й виконання цивілізованих правил та норм набуває першорядного значення для всіх учасників господарчого процесу, оскільки це детермінує подальший сталий розвиток економіки нашої країни.

З інституційним статусом держави сучасна економічна наука останнім часом пов'язує не тільки рівень соціально-економічного розвитку, досягнутий тією або іншою країною, але й потенційні і реальні можливості його підвищення.

Інституційна структура суспільства та її динаміка дозволяють найглибше зрозуміти зміст, характер, напрями і темпи розвитку сучасної економіки як на макро- так і на мезорівнях. Все більша кількість дослідників не оспорує і той факт, що в сучасних умовах країни конкурують не лише у сфері чинників інноваційного економічного розвитку, а й у виборі інститутів або цілосісних інституційних стратегій для нарощування темпів економічного зростання і підвищення життєвого рівня населення (*Решетило*, (ред.) (2013)).

Вивченню інституціональних чинників альтернативності економічного розвитку присвячено багато робіт як зарубіжних, так і вітчизняних економістів. Видатними представниками сучасних інституційних трактувань фе-

Жукова Лариса Миколаївна (lnzhukova@mail.ru) канд. екон. наук; доцент кафедри фінансів та кредиту Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

номену альтернативності є А. Алчян (теорія прав власності як інструмент обмеження альтернатив господарчих рішень), Дж. Б'юкенен (дослідження конституційних основ теорії прийняття економічних та політичних рішень в умовах невизначеності), Р. Коуз (інституціональна структура економіки у контексті оцінки альтернативних форм організації ринків та фірм), Д. Норт (роль економічних інститутів у відборі та реалізації історичних альтернатив національного розвитку), М. Олсон (теорія колективних дій та груп інтересів як передумова оцінки суспільних альтернатив), Д. Ходжсон (концепція становлення ринкових інститутів як практичного обмеження невизначеності ринків), Р. Фогель (економічні та інституціональні зміни з точки зору альтернативності шляхів економічної еволюції) та інші. Зробили істотний внесок до розвитку інституціональної теорії сучасні українські та російські вчені: С. Архієреєв (теорія трансакційних витрат у контексті суспільної дихотомії справедливості-ефективності), С. Верстюк (проблема корупції та рентоорієнтованої поведінки з точки зору доступних альтернатив економічних агентів), В. Геєць (обґрунтування шляхів інституційно-структурних перетворень в економіці країни у контексті оцінки альтернативних варіантів розвитку), А. Гриценко (інституціональна архітектоніка та альтернативи інституційного вибору), П. Єценко (трансформація економічних відносин та альтернативні шляхи інституціональних змін), Р. Капелюшников (теорія прав власності та трансакційна економіка як основа аналізу альтернатив розвитку), В. Тарасевич (економічна синергетика як позитивна реалізація альтернативності у функціонуванні та розвитку економічних систем), А. Шастітко (теорія прав власності), О. Яременко (інституціональні підвалини альтернативності шляхів перехідних процесів в економіці). У роботах цих авторів аналізуються особливості формування інститутів в перехідних економіках, альтернативні напрями інституціональних перетворень, обґрунтовані концептуальні основи вибору національної моделі економічного розвитку держави.

Однак, незважаючи на зростання кількості досліджень в області інституціональних проблем, не створена цілісна концепція ефективного інституційного будівництва у контексті альтернативності економічного розвитку, мова в якій повинна йти не тільки про окремі інститути, але й про інституціональну систему держави взагалі як цілісну систему, створену сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих інститутів. Наявність ефективною інституціональної системи держави зменшить ступінь невизначеності в її розвитку та дасть можливість швидше знайти правильні вирішення виникаючих проблем як в короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Актуальність цього дослідження зумовлена суперечливим характером розвитку інституційного статусу держави в умовах соціально-економічної та політичної нестабільності. Метою статті є аналіз альтернативності економічного розвитку держави як суттєвого фактора інституціональних перетворень в Україні.

Альтернативність розвитку у цій статті розглядається як передумова позитивного подолання невизначеності, яка споконвічно притаманна функціонуванню та еволюції будь-яких складних органічних систем. Феномен альтернативності розкривається через такі поняття, як ендогенна та екзогенна невизначеність, ризик, вибір, інновації.

Найглибшою підвалиною феномену альтернативності економічного розвитку держави є саме невизначеність як одна з обов'язкових характеристик життєдіяльності соціально-економічних систем. Повна детермінованість процесів життєдіяльності є не просто небажаною, а ще й немож-

ливою. Спонтанна складова функціонування органічних живих систем є запорукою їх адаптивності та можливості гетерогенного ускладнення.

Оскільки зовнішнє середовище є завжди більш потужним та потенційно складним, ніж сама система, то спроби побудувати відносини із середовищем на підставах тільки власних уявлень та детермінованих ними процедур несуть у собі неминучість серйозних помилок та розходжень. Ендогенні стохастичні процеси створюють умови узгодження ритмів функціонування органічних систем з більш складним та невизначеним середовищем.

У результаті відбору будь-яка жива органічна система завжди має достатньо потужну стохастичну складову. Хоча це може виглядати не лише як стабільність на довгих інтервалах, але і як недостатня поточна ефективність. Наприклад, радянська адміністративно-командна система у якості переваг планового господарства приводила відсутність інфляції, безробіття та криз. Але саме свідоме намагання звести до мінімуму стихійні процеси призвело систему до втрати керованості на довгих інтервалах. Деякі поточні втрати ефективності в системах з достатньо потужною стохастичною складовою є природною сплатою за можливість довгострокового пристосування до динамічного невизначеного середовища.

Водночас слід розуміти, що розповсюдження стохастичних процесів на фундаментальні основи суспільного вибору є неприпустимим. Такі цінності, як суверенітет, громадянські свободи, солідарність, національна ідентичність не можуть знаходитися в площині альтернатив суспільного вибору, і тому є базовою умовою зняття невизначеності соціально-економічного розвитку країни. Альтернативність розвитку означає альтернативність шляхів досягнення бажаних (цільових) рівнів соціально-економічного суверенітету, захисту державою прав і свобод громадянина, що є передумовою та обмеженням суспільного вибору.

Проблема полягає в тому, що сам цей вибір передбачає наявність деяких цільових орієнтирів. Дж. Б'юкенен відобразив цю проблему у вигляді так званого парадоксу конституційного вибору: для того, щоб люди могли зробити конституційний вибір, їх статус повинен бути чітко визначеним у відповідності до вже здійсненого конституційного вибору. Інакше кажучи, люди нездатні зробити вибір, якщо вони його не зробили в минулому. Практичне вирішення цього логічного парадоксу ілюструє сучасна історія України, коли суспільство та держава шляхом спроб та помилок знаходять свою траєкторію соціально-економічного розвитку у надскладному динамічному та невизначеному глобальному просторі.

Феномен альтернативності економічного розвитку держави є не просто зовнішньою передумовою формування національної стратегії, а має пряме відношення до напрацювання методів, інструментів і практик стратегічного управління. Першим результатом використання альтернативності як методологічного підходу у державному управлінні є визнання обов'язковості таких процедур як оцінка та вибір альтернатив. Так звані "безальтернативні рішення" позбавляють суспільство і державу можливості оцінювати якість стратегічного управління за критерієм альтернативної вартості.

Реальність та її динаміка завжди альтернативні. Альтернативність реальності означає, що вона є результатом реалізації одного з можливих сценаріїв як наслідок складної взаємодії закономірних та випадкових процесів. При цьому чинники нереалізованих сценаріїв не обов'язково повністю зникають. Іноді реальність залишає їх у стислому вигляді як запас змінності, який держава може використовувати у разі сильного відхилення

системи від обраного сценарію. Крім відкладених інституційних проектів до них можна віднести (з певною часткою припущення) так звані традиційні уклади, інституційні релікти, які вже не є реальними альтернативами у повному сенсі, але можуть розглядатися як національний інституційний запас "про всяк випадок".

Альтернативність як стратегічний принцип не означає, що процедура оцінки та вибору альтернатив повинна бути нескінченною. Безумовно, чітке і більш-менш однозначне розуміння національних пріоритетів та завдань є необхідним для концентрації національних ресурсів на вирішальних напрямках соціально-економічного розвитку. Врахування альтернативності на стадії реалізації вже прийнятих рішень проявляється як припустимий ризик, припустимі межі відхилення та втрат; як необхідність створення резервів; як обов'язкові процедури уточнення та перегляду завдань та цілей.

Таким чином, альтернативність економічного розвитку держави вимагає не просто оцінки стратегічних альтернатив, але й формування та реалізації системи національного ризик-менеджменту. Саме через оцінку та управління ризиками альтернативність розвитку переводиться на рівень повсякденних процедур державного управління у контексті економічного розвитку держави. Такий ризик-менеджмент виступає як практична рефлексія альтернативності національного розвитку, що надає процесам стратегічного управління більш високий рівень адаптивності та прямого зв'язку з реальністю, яка постійно змінюється.

Національна стратегія соціально-економічного розвитку не може бути консервативною. Вона вимушена бути інноваційною, тобто орієнтованою на неминучі зміни середовища, технологій і інститутів. При цьому дуже важливо розуміти, що специфічний ризик моделі модернізації (або розвитку, що дожинає), пов'язаний з тим, що вона формально підказує нам уже готові відповіді: треба йти шляхом, який вже пройшли більш розвинуті держави. Але це означає погано приховану безальтернативність напрямів соціально-економічного розвитку. Це є неприйнятним як з принципової, так і з практичної точок зору.

З принципової точки зору це небезпечно тому, що цей процес може привести до знецінення накопиченого національного ціннісно-інституційного багатства. Крім того, не всі конкретні досягнення країн-лідерів відповідають національним уявленням щодо свободи і справедливості (наприклад, певна дезактуалізація релігійних та сімейних основ національної ментальності, занадто щільний, на наш погляд, контроль за особистим життям громадян з боку держави).

Тому, якщо є можливість обирати національну модель економічного розвитку, є сенс орієнтуватися на такі варіанти, де релігійно-сімейні цінності займатимуть високий статус. Це може забезпечити більш взаємну компліментарність формальних та неформальних інститутів, що, в свою чергу, є умовою оптимального зниження довгострокових ризиків розвитку на підставах збереження та укріплення національної ідентичності. Про переваги такої моделі свідчить досвід Польщі та Японії, які знайшли оптимальне співвідношення між змінами та збереженням національного ціннісно-інституційного багатства як особливого ресурсу розвитку.

Згідно з інституціональною теорією, держава є, перш за все, генератором інституційного середовища, яка визначає обмеження вибору господарюючих суб'єктів, формує їх структуру стимулів і переваг, впливає на відповідну ступінь раціональності поведінки, сприяє координації дій і знижує ступінь невизначеності.

Найсуттєвішою ознакою держави, що визначила особливості поведінки індивідуумів, соціальних груп, прошарків українського суспільства під час системної трансформації, вважається подвійність інституційної структури, яка залишилась після планово-директивної системи і донині продовжує домінувати навіть в умовах подальших ринкових перетворень. Вона спричиняє серйозні суспільні деформації. Сутність подвійності інституційної структури полягає в тому, що, з одного боку, за умов державного соціалізму діяли ідеологічний образ суспільного устрою, норми та правила, визнані державою і обов'язкові для всіх членів суспільства, а з іншого – правила і норми, стереотипи, уявлення, якими люди змушені були керуватися у повсякденному житті та котрі не збігалися з офіційними. Офіційні, ідеологічні інституційні вимоги суперечили вимогам господарської життєвої практики і призвели до виникнення так званого інституційного розриву між теорією і практикою. Внаслідок цього у більшості членів суспільства сформувалися особливі ментальні характеристики ("одне говорили – інше робили") (Чухно, (ред.) (2010)).

Пояснити такий стан речей допомагає положення про гетерогенну природу будь-якої інституціональної системи, тобто наявності в ній принципово різних елементів як відбиття складності впливу зовнішнього середовища, яке було обґрунтовано професором О. Яременко. Саме функціональна та інституційна різноманітність є підставою компліментарності елементів, що складають систему. Учений відзначив, що "знайти внутрішні підстави їхньої єдності, системної цілісності – одна з найбільш складних проблем інституціонального аналізу" (Яременко, 1997. С. 77).

Добре відомо, що поведінка великих ансамблів об'єктів (складних систем), які володіють запасами внутрішньої енергії, виявляє загальні закономірності – незалежно від того, відносяться ці об'єкти до живої чи неживої природи (Сугаков, 2001). Так, особливе місце у колі вказаних закономірностей посідає поведінка економічних систем, де конструктивні дії величезної маси учасників процесу можуть приводити до спонтанних фінансових крахів, катастрофічного розподілу засобів та інших деструктивних явищ.

Роль інституціональної системи в економічному розвитку України залежатиме від того, державу якого типу буде сформовано, ефективним чи неефективним буде сам інститут держави. Інституціональне забезпечення економічного розвитку держави, під яким розуміємо дії влади, спрямовані на установлення інститутів (норм і правил) і порядку їх дотримання, залежить від тих цілей і завдань, які ставить перед собою влада у взаємодії з громадянським суспільством або за відсутності такої взаємодії. Намагаючись відійти від абстрактного розуміння поняття "держава", необхідно підняти питання про дихотомію ролі інституту держави як суб'єкта і як об'єкта інституціональної системи. Дихотомія полягає в тому, що, з одного боку, держава через свої організації виступає як суб'єкт економічних відносин, а з іншого – інститут держави є об'єктом, що змінюється під впливом сформованих у суспільстві груп інтересів, партій, громадських організацій. Держава як інститут може виражати інтереси усього суспільства, а може їх і не виражати, переважно обмежуючись забезпеченням інтересів владної еліти (Алимов, 2005. С. 19). Відтак ефективність інституціональних чинників економічного розвитку є нерозривно пов'язаною з глибиною демократичних перетворень і темпами формування громадянського суспільства в Україні, що формують тип держави як такої.

Інститути (норми, усталена практика) стають синтезованим продуктом досягнутих у суспільстві компромісів і не завжди сприяють економіч-

ному розвитку. Оскільки основоположною передумовою економічного розвитку є сприяння ефективності ринкових механізмів, то й науковий пошук спрямовано на виявлення вад інституціональної системи, вмонтованих у неї механізмів, які гальмують ефективну дію ринкових сил. Саме така позиція зумовлює напрями конструктивного пошуку нагальних інституціональних змін і є основою концептуального обґрунтування стратегії модернізації інституціональної системи (Алимов, 2005. С. 14).

У рамках інституціонального підходу державу можна визначити як особливий тип організації, який фундаментально відрізняється від інших організацій, що функціонують в ринковій економіці (Нуреєв, (ред.) (2003). С. 20–22). По-перше, держава наділена владою або політичною волею. По-друге, для дотримання своєї політичної волі держава створює особливі інститути примусу і покарання – "інститути застосування насильства". Ці інститути за характером і механізмом дії істотно відрізняються від інститутів ринку. По-третє, держава є органом досягнення суспільних цілей і водночас являє собою апарат чиновників, які переслідують свої особисті цілі й лобіюють групові цілі (наприклад, олігархічних спілок), тому самій державі притаманне "роздвоєння". По-четверте, рішення, що приймаються державою, носять глобальний характер, стосуються одночасно цілої групи або взагалі всіх суб'єктів і діють тривалий час. Отже, при прийнятті рішень в максимальній мірі потрібно прораховувати і нейтралізувати можливі ризики. По-п'яте, відповідальність держави за прийняті рішення в меншій мірі є персоніфікованою, оскільки самі рішення майже завжди носять колективний характер. У свою чергу, особи, що приймають рішення, несуть солідарну відповідальність. Феномен солідарної відповідальності, з одного боку, породжує кругову поруку, з іншого – колективну безвідповідальність.

Всі перераховані вище особливості держави дозволяють визначити її як набір неринкових інститутів прийняття рішень. Таким чином, з точки зору інституціонального підходу найважливішою характеристикою держави як організації особливого роду є її двоїста природа: з одного боку, вона сама формує "правила гри", з іншого – має їм підкорятися. Головними з цих правил є правила, пов'язані зі специфікацією та захистом прав власності, а також дотриманням контрактних зобов'язань, без чого ринкове господарство не може нормально функціонувати.

Інституційна система суспільства, її характер і структура, її здатність захищати права власності і чіткого виконання контрактів, ефективну діяльність підприємницьких структур і держави, набуває першорядного значення в системі факторів соціально-економічного розвитку України. Одночасно інститут держави здатен не тільки структурувати та знижувати трансакційні витрати і витрати специфікації прав власності, а й, навпаки, негативно впливати на здійснення трансакцій і їхню вартість та дезорганізувати соціально-економічну структуру суспільства. Отже, саме інституціональні зміни, що безпосередньо впливають на соціально-економічний розвиток держави, докорінно трансформують економіку, визначають конструкцію економічного розвитку і зростання.

Події останніх десятиліть свідчать про те, що інституціональні зміни в нашій країні мали стихійний та хаотичний характер. Важливою інституціональною проблемою в українській економіці є інституціональна слабкість держави, яка проявляється в неефективному виконанні специфікації і захисту прав власності та контрактів. В таких умовах інститут приватної власності існує в деформованому, обмеженому вигляді і тому відрізняється значною нестабільністю, оскільки права та повноваження, що витікають

із статусу власника, значною мірою залежать від владних взаємовідносин. В Україні держава фактично самоусунулась від функції гаранта виконання контрактного права.

Проблема захисту прав власності є надзвичайно актуальною для України в умовах соціально-економічної нестабільності. Держава продовжує виступати власником значної частини економічних активів і здійснює масштабну комерційну діяльність. Проте існуюча система управління не забезпечує ефективного функціонування державного сектора економіки. Державний сектор значно поступається приватному сектору по рівню ефективності господарської діяльності. В ньому одержали широке розповсюдження тіньові процеси – неконтрольоване відчуження державного майна і привласнення прибутків. При досить високому рівні витрат (адміністративних та фінансових) управління державною власністю не приносить до державного бюджету відповідних доходів (Ласхавер, 2008. С. 3).

Отже, серед інституційних перешкод модернізації національної економіки необхідно вказати на недостатню визначеність і захищеність прав власності в Україні. За підсумками реформ державного сектора економіки від здобуття незалежності 50,2% об'єктів державної форми власності приватизовано шляхом подрібнення цілісних майнових комплексів. Зокрема 70% приватизованих підприємств (частин підприємств) набули нового власника з використанням позаконкурсних процедур (викуп об'єкта приватизації – 52%; викуп майна, зданого в оренду з викупом – 18%). У державній власності залишилися переважно збиткові підприємства, що акумулюють 15,1% від усіх основних виробничих фондів, чи стратегічні підприємства, серед яких підконтрольними державі залишаються 86% суб'єктів господарювання. Водночас зберігається висока частка підприємств (юридичних осіб), що мають формальний статус підприємств державної форми власності, проте з управлінсько-господарських підстав до таких не належать чи з різних причин не позбулися цього статусу автоматично при фактичній зміні права власності (Жаліло, (ред.) (2013). С. 33).

Україна у питаннях захисту прав власності належить до категорії країн, що мають наднизькі показники захищеності будь-якої власності (20% країн світу, переважно найбідніших). Серед таких країн (2013 р.): країни СНД, зокрема Росія, Азербайджан, Грузія, Казахстан, Вірменія, Молдова; низка країн Африки і Латинської Америки; окремі балканські країни (Сербія, Албанія, Боснія та Герцеговина). У 2014 р. Україна перебувала за інтегрованим показником захисту прав власності виключно серед країн Африки, Латинської Америки і окремих країн Азії (Ефіопія, Аргентина, Камерун, Пакистан, Кот д'Івуар, Алжир, Парагвай) у нижній частині списку країн "дна". У цілому, Україна знаходилась: у 2013 р. на 113 позиції (серед 130 країн), у 2014 р. – 86 позиція (серед 97 країн) на одному щаблі з такими країнами як: Парагвай, Албанія, Ліван, Мадагаскар і Грузія (2013 р.); Пакистан і Камерун (2014 р.)¹. Тобто за жодних оцінок стан захисту прав власності у країні не наблизився навіть до середньосвітових значень, зокрема Індекс захисту прав власності у Індексі економічної свободи² (за дослідженнями The Heritage Foundation & The Wall Street Journal, 2014) практично протягом усіх років незалежності складає значення, що

¹ Бережний Я.В. (2014) Перспективи забезпечення прав власності як підґрунтя для розвитку підприємницької діяльності в Україні. <http://www.niss.gov.ua/articles/888/>.

² The Heritage Foundation & The Wall Street Journal (2014) Index of Economic Freedom. Promoting Economic Opportunity & Prosperity. <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year>. (In English)

ледь не у два рази нижчі від середніх значень серед 183 країн світу. Тому створюються передумови для постійного конфлікту інтересів між державними регуляторами, розпорядниками державного майна, фірмами-конкурентами державних підприємств, а також економічними агентами, що зацікавлені у набутті ліквідної державної власності чи тими, що набули таку власність, чи потенційно намагаються її набути за "сумнівними" процедурами, включаючи безпосереднє вчинення актів недружнього поглинання чи протиправного перерозподілу власності (рейдерство).

Таким чином, на сьогоднішній день в Україні створилось деструктивне інституціональне середовище, яке призводить до неналежних показників економічного та соціального розвитку, існування соціальної нерівності та корупції. Усуненню цих недоліків сприятиме розвиток ефективних інститутів регулювання та інститутів ринкової інфраструктури (інформаційної, грошово-кредитної інфраструктури та торгово-посередницького сегменту).

Світовий досвід показує, що необхідні інституціональні структури не виникають автоматично, а перенесення інституціональних структур успішно функціонуючих західних економік не гарантує відбору найбільш ефективних інститутів. Такі фактори як політична нестабільність, слабкість влади, проблема дієздатності судової системи, інфорсменту (правозастосування) контрактних прав і прав власності говорять про інституціональну кризу в Україні. Інституціональні зміни явно не були спрямовані на те, щоб українська економіка набула внутрішній стимул до саморозвитку, який починає діяти лише в умовах конкуренції. Тобто, спостерігається хронічна незавершеність інституціональних реформ; система м'яких бюджетних обмежень; перерозподіл власності, який не відповідає інтересам українського суспільства; фактично повна незахищеність прав власності; неефективність і корумпованість сформованої системи державного управління.

Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що українська економіка потрапила до своєрідної "інституціональної пастки", тобто вона потрапила до "негативної" інституціональної рівноваги, коли можливості вибору альтернативних варіантів розвитку обмежені тиском поточних обставин, коли більша частина економічних суб'єктів може функціонувати в невідповідних умовах та неготова прийняти на себе ризики зміни таких умов.

З одного боку, збереження ситуації з напівпрацюючими формальними регуляторами суперечить інтересам переважної більшості учасників "гри", адже відсутністю "порядку" незадоволені усі – пересічні громадяни, підприємці, держава. З іншого боку, ніхто не готовий взяти на себе витрати з її подолання, оскільки всі вже більш-менш пристосувалися до існуючої ситуації і бояться програти від порушення status quo. Таким чином, в Україні закріпилась більшість таких видів стосунків, які шкідливі або такі, що не відповідають принципам конкурентної ринкової економіки та правового суспільства. Укорінення ринкових відносин мало спонтанний характер, а відповідні інститути ринкової економіки та інфраструктури формувались із суттєвим запізненням та безсистемно³.

Як показує практика, сучасний етап функціонування та розвитку економіки України потребує принципово нової інституціональної структури, нових інститутів, адекватних ринковій економіці не лише по формі, але й по змісту. Саме через відсутність ефективного інституційного оформлення, яке б робило позитивний стимулюючий вплив, економічні інститути держави не

³ Волошин В.І. (2008) Формування інституціонального середовища забезпечення економічної безпеки регіону. <http://niss.lviv.ua/analytics/74.htm>.

можуть реалізувати свій потенціал, оскільки їм протистоять консерватизм і інерція попереднього етапу економічного розвитку, в той час як суспільним інтересам відповідає така траєкторія подальшого розвитку, яка б визначала історичні перспективи вступу країни до розряду найбільш економічно розвинених країн світу, і за можливості в найкоротший період часу.

Інституціональне середовище піддається постійній трансформації, що пов'язано з інституціональними змінами, зумовленими невідповідністю між наявними інститутами і зміненими умовами, зовнішнім середовищем. Трансформація інституціонального середовища базується на запровадженні інституціональних технологій. Інституціональні технології – це заходи, пов'язані з генерацією (проектуванням, вирощуванням), а також імпортом нових інститутів, здатних забезпечити зниження транзакційних витрат функціонування економічної системи.

Генерування (проектування) інститутів передбачає їх свідоме створення на основі виявлення реальної потреби в них. Така генерація є однією з інституціональних функцій держави, що формує інституціональні передумови економічного розвитку, створюючи прогресивну структуру власності, розвинуту банківську систему, привабливий інвестиційний клімат, належні умови розвитку інноваційної діяльності.

Другим напрямом становлення інституціональних технологій є імпорт інститутів. За вдалого імпорту інституту за відносно короткий період відбувається його позитивна адаптація до нового інституціонального середовища, і він виконує ті самі функції, що й в економіці, з якої був запозичений. Це досягається на основі ретельного вивчення вигід і втрат від запровадження нового інституту і ліквідації старого у разі заміни з використанням інструментарію інституціонального планування. При цьому слід враховувати, що будь-які інституціональні реформи повинні мати фінансову підтримку, необхідну для компенсації втрат, яких зазнають окремі соціальні групи від запровадження нового інституту (*Мельник, (ред.) (2011)*).

Отже, у процесі формування інституціонального середовища розвитку економіки України особливо актуальними є завдання не тільки створення, проектування, імпорту інститутів, а й діагностування їх зрілості та придатності для сформованого рівня розвитку економічних відносин. Тому в реаліях української економіки на особливу увагу заслуговує питання формування механізму моніторингу ефективності інститутів, їх закріплення у повсякденній життєдіяльності суб'єктів господарювання та своєчасної заміни відповідно до змін траєкторії розвитку економічної системи, зумовлених викликами глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Теорія інституціоналізму вивчає та пропонує шляхи вдосконалення інституціонального середовища, яке охоплює:

- сукупність основоположних соціальних, політичних та економічних правил, що обмежують людську поведінку (Ткач, 2007. С. 287);
- рівень підприємницького й управлінського потенціалу, а також соціологічної та правової системи (*Корнійчук, Татаренко, 1999. С. 63*);
- сукупність різнорівневих інститутів, що розглядається як інституційна матриця формальних правил і неформальних обмежень. Рушійні процеси, що відбуваються в інституційній матриці, змінюють її стан завдяки змінам правил гри і параметрів (*Манцуров, 2011. С. 26*).

Термін "інституціональна матриця" знайшов розвиток у дослідженнях російських та українських учених – адептів теорії інституціоналізму. Зокрема, С. Кирдіна зазначає, що інституціональна матриця – це сукуп-

ність базових економічних, політичних і ідеологічних інститутів. У свою чергу базові інститути виступають історично стійкими основами, що забезпечують відтворення соціальної структури у різних типах товариств. Базові інститути формуються на основі історичного досвіду в результаті пристосування населення держави до зовнішніх умов і в процесі розвитку втілюються в більш розвинені інституціональні форми (Кирдіна, 2001). У подальших дослідженнях український науковець І. Манцуров "... під інституціональною матрицею суспільства розуміє первинну модель пов'язаних між собою економічних, політичних та ідеологічних базових інститутів, на основі яких постійно відтворюються та історично розвиваються форми конкретних соціальних відносин. Інституціональні матриці являють собою основні (домінуючі) історично стійкі форми зв'язку базових економічних, політичних та ідеологічних інститутів, а процес соціальної модернізації являє собою свідоме вбудовування в інституційну структуру суспільства альтернативних інститутів" (Манцуров, 2011. С. 26).

Таким чином, враховуючи вищевикладене, постає питання про розвиток ефективної держави. Ефективна держава – це держава, інститути якої забезпечують тривале та стійке економічне зростання, ефективний контроль за державними фінансами та поступальне розширення добробуту на усі верстви населення тощо (Крисенко, 2014. С. 6). Тобто ефективна держава – це складна модернізована модель держави з максимально диференційованою економічною системою.

Ефективна держава потрібна для надання суспільству товарів і послуг, а також для створення правил та інститутів, які забезпечують нормальне функціонування ринкам, а людям – добробут. Без держави нині неможливий стійкий розвиток в економічній і соціальній сферах. І якщо в середині ХХ ст. вважали, що розвиток має забезпечувати держава, то сучасне бачення держави полягає в тому, що держава є центральним суб'єктом економічного і соціального розвитку, але не як безпосереднє джерело зростання, а як партнер, каталізатор і помічник.

Отже, Україні потрібна модель ефективної економіки з модернізованою справедливою соціальною системою і сприянням стійкому інклюзивному росту, що забезпечить добробут для всіх категорій населення навіть у важкі часи. Держава має докласти всіх зусиль, щоб національна економіка як органічний складник міжнародного економічного організму у процесі внутрішніх перетворень отримала потужний імпульс від взаємовигідного використання його фінансового, прогресивного інформаційного та технологічного капіталу.

В умовах сучасних перетворень у країні назріла потреба кардинальної зміни економічної моделі з метою практичного використання феномену альтернативності розвитку. Слід погодитися з тим, що в основу такої моделі повинен бути покладений принцип інклюзивності (тобто первинності внутрішніх ресурсів, критеріїв та обмежень) зростання, що означає вибір альтернатив економічного розвитку на підставах національних цілей поліпшення якості життя громадян та подолання нерівності⁴. Конкурентоспроможність відкритої економіки може базуватися лише на підставах сильної національної інституційної і соціально-економічної ідентичності, що забезпечуватиме використання інструментів національного ризик-менеджменту і міжнародної конкуренції

⁴ Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році" (2015). К. : НІСД. С. 227. 684 с.

для позитивного обмеження невизначеності глобальних ринків у контексті альтернатив довгострокового стійкого зростання.

Також необхідно зауважити, що підвищення економічної стабільності держави залежить від можливості невідкладної реалізації принципово нової економічної моделі розвитку. На протигагу економічній моделі виживання, у якій ресурси спрямовуються на безальтернативних підставах для підтримки нежиттєздатної застарілої, а отже – ресурсовитратної виробничої структури, у новій моделі економічного розвитку України кризу слід розглядати як каталізатор перезавантаження національної моделі розвитку.

Тривале нехтування потребою здійснення суспільних перетворень, яких вимагали виклики сучасності, турбулентний глобальний світ, призвело до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, погіршило ситуацію із забезпечення базових прав і свобод людини та громадянина, поставило під загрозу суверенітет нашої держави. Сьогодні суспільство здійснює спробу радикального оновлення – через системний злам, в надії стати іншим – справедливим, сучасним, цілісним, конкурентоспроможним.

Безперечно, швидке відновлення довіри неможливе, особливо враховуючи те, що Україна знаходиться на етапі інституційного зламу, накладеного на посткризову фрустрацію. Проте процес відбудови консолідованості суспільства і влади має бути розпочатий якнайшвидше на засадах відкритого суспільного діалогу. Для відновлення довіри бізнесу ключовими є послідовність політики держави, жорстке дотримання зобов'язань держави та ведення діалогу з важливих питань економічної політики. Для відновлення довіри населення ключовими слід вважати послідовні дії держави щодо налагодження соціальної сфери та середовища життєдіяльності.

Таким чином, альтернативність економічного розвитку обумовлена як фундаментальною природою складних систем, які завжди межують з більш-менш потужними чинниками ендогенної та екзогенної невизначеності, так і актуальними сучасними характеристиками економічного розвитку, які пов'язані з його багатомірністю та багатоваріантністю під впливом низки технологічних та соціально-інституційних факторів. Інституціональні реформи є найскладнішою, проте найважливішою та необхідною складовою впровадження нової моделі розвитку країни. У процесі інституціональних змін створюються нові інститути, встановлюються інституціональна рівновага та компліментарність між інститутами різних сфер суспільства. У сучасних умовах Україні потрібно здійснити низку важливих перетворень, які мали б закласти підвалини зміни моделі розвитку. В сучасній економіці формування нової моделі економічного розвитку може бути успішним лише якщо держава не буде моделювати як втілення ідеального, відірваного від об'єктивних реалій бажаного образу, а скеровує процеси формування моделі під впливом об'єктивних закономірностей глобального та національного розвитку, виходячи з потреби підтримки конструктивних процесів, що сприяють досягненню визначених цілей та орієнтирів, а також максимального послаблення ризиків та загроз розвитку.

Література

- Алимов О.М., Даниленко А.І., Трегобчук В.М. (2005) Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення : монографія. К. : Об'єднаний ін-т економіки НАН України. 540 с.
- Аналitична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році" (2015). К. : НІСД. 684 с.

- Бережний Я.В. (2014) Перспективи забезпечення прав власності як підґрунтя для розвитку підприємницької діяльності в Україні. <http://www.niss.gov.ua/articles/888/>.
- Волошин В.І. (2008) Формування інституціонального середовища забезпечення економічної безпеки регіону. <http://niss.lviv.ua/analytics/74.htm>.
- Жаліло Я.А. (ред.) (2013) Формування моделі економічного розвитку України у післякризовому світі: аналіт. доп. К. : НІСД. 65 с.
- Кирдина С.Г. (2001) Теория институциональных матриц: в поисках новой парадигмы // Журнал социологии и социальной антропологии. Том IV. № 1. С. 101-115.
- Корнійчук Л.Я., Татаренко Н.О. (ред.) (1999) Історія економічних учень: підручник. К. : КНЕУ. 564 с.
- Крисенко О.В. (2014) Проблеми побудови "ефективної держави" в Україні: пост-радянський контекст // Стратегічні пріоритети. № 1(30). С. 5-9.
- Манцуров І.Г. (2011) Інституційне планування в системі державного регулювання економіки : монографія. К. : НДЕІ. 655 с.
- Мельник А.Ф. (ред.) (2011) Національна економіка. К. : Знання. 463 с.
- Нуреев Р.М. (ред.) (2003) Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ). Изд. 2-е. В 3 ч. Ч. 3. Государство в современной России. М. : Московский общественный научный фонд. 132 с.
- Пасхавер О.Й. (2008) Управління державною власністю в Україні: аналіз і рекомендації з удосконалення : аналіт. записка. К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки. 24 с.
- Решетило В.П. (ред.) (2013) Інституційні фактори стійкого розвитку регіональних соціально-економічних систем : монографія. Х. : ХНАМГ. 241 с.
- Сугаков В.Й. (2001) Основи синергетики. К. : Обереги.
- Ткач А.А. (2007) Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія. К. : Центр учбової літератури. 304 с.
- Чухно А.А. (ред.) (2010) Інституціонально-інформаційна економіка. К. : Знання. 687 с.
- Яременко О.Л. (1997) Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект. Х. : Основа. 182 с.
- The Heritage Foundation & The Wall Street Journal* (2014) Index of Economic Freedom. Promoting Economic Opportunity & Prosperity. <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year>.

References

- Alymov O.M., Danylenko A.I., Trehobchuk V.M. (2005) Ekonomichnyy rozvytok Ukrainy: instytutsional'ne ta resursne zabezpechennya [The Economic Development of Ukraine, Institutional and Resource Support]. Kiev : Ob'yednanyy in-t ekonomiky NAN Ukrainy. 540 p. (In Ukrainian)
- Analitychna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoyi Rady Ukrainy "Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshe Ukrainy v 2015 rotsi" (2015). K. : NISD. 684 p. (In Ukrainian)
- Berezhnyi Ya.V. (2014) Perspektyvy zabezpechennya prav vlasnosti yak pidgruntia dlia rozvytku pidpriemnytskoi diialnosti v Ukraini. <http://www.niss.gov.ua/articles/888/>. (In Ukrainian)
- Voloshyn V.I. (2008) Formuvannya instytutsionalnoho seredovyscha zabezpechennya ekonomichnoi bezpeky rehionu. <http://niss.lviv.ua/analytics/74.htm>. (In Ukrainian)
- Zhalilo Ya.A. (red.) (2013) Formuvannya modeli ekonomichnoho rozvytku Ukrainy u pislyakryzovomu sviti [Formation Model of Economic Development of Ukraine in the Post-Crisis World]: analit. dop. Kiev : NISD. 65 p. (In Ukrainian)
- Kirdina S.G. (2001) Teorija instytutsional'nykh matric: v poiskah novoy paradigmy [The Theory of Institutional Matrices: in Search of a New Paradigm]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii*. Tom IV. № 1. P. 101–115. (In Russian)
- Korniychuk L.Ya., Tatarenko N.O. (red.) (1999) Istoriya ekonomichnykh uchen' [History of Economic Thought] : pidruchnyk. Kiev : KNEU. 564 p. (In Ukrainian)
- Krysenko O.V. (2014) Problemy pobudovy "efektyvnoyi derzhavy" v Ukraini: postradyans'kyi kontekst [Problems of "Effective State" in Ukraine, Post-Soviet Context]. *Stratehichni priorytety*. № 1(30). P. 5–9. (In Ukrainian)
- Mantsurov I.H. (2011) Instytutsiyne planuvannya v systemi derzhavnogo rehulyuvannya ekonomiky [Institutional Planning in the System of State Regulation of the Economy]. Kiev : NDEI. 655 p. (In Ukrainian)
- Mel'nyk A.F. (red.) (2011) Natsional'na ekonomika [National Economy]. Kiev : Znannya. 463 p.

- Nureev R.M. (red.) (2003) Jekonomicheskie subyekty postsovetskoj Rossii [Economic Subjects of post-Soviet Russia] (institucional'nyj analiz). Izd. 2-e. V 3 ch. Ch. 3. Gosudarstvo v sovremennoj Rossii. Moscow : Moskovskij obshhestvennyj nauchnyj fond. 132 p. (In Russian)
- Paskhaver O.Y. (2008) Upravlinnya derzhavnoju vlasnistyu v Ukrayini: analiz i rekomendatsiyi z udoskonalennya [Reigning Upravlinnya vlasnistyu in Ukraïni: analiz i rekomendatsii s udoskonalennya]: analit. zapyska. Kiev : Analitychno-doradchyy tsentr Blakytanoi strichky. 24 p. (In Ukrainian)
- Reshetylo V.P. (red.) (2013) Instytutsiyni faktory stiykoho rozvytku rehio-nal'nykh sotsial'no-ekonomichnykh system [Institutional factors of sustainable development of regional socio-economic systems]. Kharkov: KhNAMH. 241 p. (In Ukrainian)
- Suhakov V.Y. (2001) Osnovy synerhetyky [Fundamentals synergy]. Kiev : Oberehy. (In Ukrainian)
- Tkach A.A. (2007) Instytutsional'na ekonomika. Nova instytutsional'na ekonomichna teoriya [Institutional Economics. New institutional economics]. Kiev : Tsentri navchal'noyi literatury. 304 p. (In Ukrainian)
- Chukhno A.A. (red.) (2010) Instytutsional'no-informatsiyna ekonomika [Institutional Economics and Information]. Kiev : Znannya. 687 p. (In Ukrainian)
- Jaremenko O.L. (1997) Perekhodnye processy v jekonomike Ukraïny: institucional'nyj aspekt [Transients in the Ukrainian economy: the institutional aspect]. Kharkov : Osnova. 182 p. (In Russian)

Надійшла до редакції 10.11.2015 р.

ALTERNATIVENESS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE STATE IN TERMS OF INSTITUTIONAL APPROACH

Larysa Zhukova

Authors' affiliation: PhD in Economics; Assistant Professor of the Chair of Credit and Finance of V. N. Karazin Kharkiv National University. E-mail: lnzhukova@mail.ru.

The article analyzes of the alternativeness as conformities to the law of economic development of the state in the context of factors institutional reforms in Ukraine. In terms of institutional approach it has been determined that the dual nature of the state as a special kind of organization is its most important feature. Special attention has been drawn to the dichotomy of the role of the state as both the subject and the object of the institutional system. There has been proposed to set up a modified model of the state with the economic system differentiated to the maximum extent. Institutional modernization has been proved to be the most essential constituent in implementing a new model of the development of the country.

Key words: alternativeness of development, state institution, institutional transformation, efficient state, economic development model, economic stability of the state.

JEL: E11; H10; O11.